

УДК 316.42

В.В. КРИВОШЕЇН

МІСЦЕ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ РИЗИКУ В СТРУКТУРІ СОЦІОЛОГІЇ РИЗИКУ

Кривошеїн Віталій Володимирович – доктор політичних наук, завідувач кафедри соціології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Розкривається місце культурологічної теорії ризику в структурі соціології ризику, виокремлено й охарактеризовано три напрямки культурологічних досліджень ризику: розгляд специфіки конкретної культури, виявлення реакції конкретної культури на зміни, розробка технологій управління культурними ризиками.

Ключові слова: соціологія ризику, культурологічна теорія ризику, напрямки культурологічного дослідження ризиків, природні та соціальні небезпеки, соціально-приемний ризик, управління культурними ризиками.

Раскрывается место культурологической теории риска в структуре социологии риска, выделены и охарактеризованы три направления культурологических исследований риска: рассмотрение специфики конкретной культуры, выявление реакции конкретной культуры на изменения, разработка технологий управления культурными рисками.

Ключевые слова: социология риска, культурологическая теория риска, направления культурологического исследования рисков, естественные и социальные опасности, социально-приемлемый риск, управление культурными рисками.

Defines the place of cultural theories of risk in the structure of sociology of risk, identified and describes three areas of cultural studies of risk: review the specifics of a particular culture, revealing the reaction to changes in a particular culture, the development of technology of management of cultural risks.

Keywords: sociology of risk, cultural theory of risk, areas of cultural study of risks, natural and social dangers socially acceptable risk, management of cultural risks.

© В.В. Кривошеїн, 2013

Постановка проблеми. Соціологія ризику – це галузь соціологічної науки, яка вивчає соціальні ризики, соціальні аспекти інституціональних ризиків, а також ризикові моделі поведінки людей у контексті різних культур [1, с. 370]. З огляду на значущість ризиків у сучасному суспільстві соціологи розробляють і пропонують теоретико-методологічні інструменти їх дослідження. Предметна сфера соціології ризику стосується перш за все особливостей суспільних відносин, що формуються під впливом виникнення ризиків. Важливу роль в осмисленні ризикових соціальних практик є культурологічна теорія ризику, наукова інтенція якої спрямована на дослідження особливостей сприйняття ризикованої ситуації крізь призму культурно обумовлених уявлень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання поставленої проблеми майже не розроблено в українському соціально-гуманітарному науковому дискурсі, проте активно обговорюється в сучасній західній науці (У. Бек, А. Вільдавські, М. Дуглас, М. Меркхофер, Н. Луман, Р. Шефер та ін.), а також російськими фахівцями (А. Альгін, С. Кравченко, С. Красіков, І. Яковенко, О. Яницький та ін.).

Метою дослідження є визначення місця і ролі культурологічної теорії ризику в структурі соціології ризику.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ризики в силу фундаментальних обставин, що містяться в природі буття, є неусувним фоном людського існування як біологічного, так і соціального організму. Суспільна, тобто колективна, форма життя людей є однією із стратегій, що вирішує

завдання страхування як окремих членів, так і суспільства в цілому від неминучих і неусувних ризиків.

Людина існує так би мовити «усередині» культури і не відокремлюється від неї. Всі її відносини як з суспільством, так і з природним оточенням опосередковані культурою, а тому проблема ризиків неминуче пов'язана з проблематикою культури. Проблема ризиків, з якими має справу людина і які вона породжує, опосередкована актуальною культурою суспільства. Аналіз специфіки конкретної культури з погляду виявлення заданих культурою детермінант ризиків поглиблює уявлення про соціокультурну природу ризиків і дозволяє вийти на якісно інший рівень рефлексії. На цьому шляху виявляються два виміри (аспекти) проблеми ризиків: перший пов'язаний із специфікою культури, яка задає той чи інший рівень ризиків; другий – з історичною динамікою як специфічним джерелом нових – нетрадиційних, неосвоєних, слабо усвідомлених – ризиків. Відповідно виділяються два поля (напрямки) досліджень: перше поле досліджень пов'язане з розглядом специфіки конкретної культури (предметом подібних досліджень є тенденції до хаотизації і впорядкування, властиві конкретній культурі); друге поле досліджень пов'язане з виявленням реакції конкретної культури на зміни (тут особливий інтерес представляє перехід від статичного, традиційного суспільства до динамічного, модернізованого суспільства). Також можна виділити ще одне поле досліджень, пов'язане з розробкою технологій управління культурними ризиками.

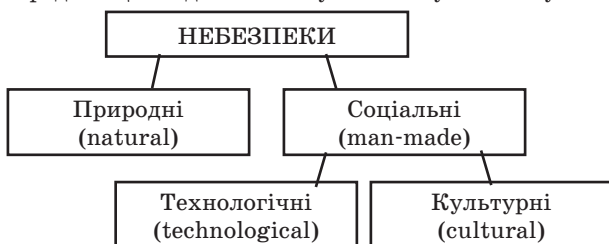
У межах першого напрямку досліджень куль-

турологічної теорії ризиків визначається, що будь-яка людська поведінка може привести до наслідків, що не збігаються з бажаннями і позитивними очікуваннями суб'єкта. При концептуалізації поняття ризику йдеться про небезпеки (hazards), які є загрозами (threats) людям і тому, що вони цінують. Виходячи з цього, ризики (risks) – це міри небезпек (hazards). Тобто ризики виникають у зв'язку з небажаним, небезпечним для людини розвитком подій і усвідомленням цих загроз.

Ризик безпосередньо пов'язаний з небезпекою – природною або створеною людиною. Р. Шефер визначає небезпеку як потенційну втрату (potential loss), на відміну від очікуваних втрат (expected loss). Класифікуючи небезпеки (див. рис.) [5, р. 41], Р. Шефер виділяє природні та соціальні небезпеки: до першого виду небезпек відносяться, наприклад, повені, землетруси; соціальні небезпеки виникають у разі небажаного функціонування (дисфункцій) технологій або соціальної системи. Небезпеки, що не відносяться до проблем технологій, називають культурними. Міжособисті взаємодії (мікрорівень), злочинність (мезорівень), помилки в ухваленні управлінських рішень (макрорівень) – такого роду небезпеки мають різний ступінь впливу і розповсюдження.

Рисунок 1. Класифікація небезпек (за Р. Шефером).

Ризики пов'язані з неусувною невизначеністю значущих параметрів середовища людського існування. Причому ці параметри або повністю, або частково не підконтрольні людині. Події, які пов'язані з небезпеками, виявляються небажаними як для окремої людини, так і для суспільства в цілому. Безпечний стан кореспондується з поняттям порядку, який визначається біологічними, культурними і соціальними потребами людини. Небезпеки знаходяться на протилежному полюсі і пов'язані з поняттям хаотизації, дезорганізації середовища людського існування. Суспільству зав-

жди загрожує хаотизація: чим стабільніше суспільство, чим налагодженіша і оптимальніша його культура, чим краще вписано суспільство у природний контекст, тим менший хаос (а значить, нижчий рівень ризиків) у сталих умовах. Рівень хаотизації і ризиків збільшується в ситуації змін зовнішнього для соціокультурного організму контексту і змін культури і суспільства у відповідь.

Вирішуючи завдання самопідтримання, окрема людина і суспільство в цілому постійно відтворюють необхідні параметри внутрішнього і зовнішнього середовища. За цих умов хаотизація середовища виявляється як результат найрізно-

манітніших помилок – в прогнозуванні, оцінці, діяльності, у взаємодії з іншими соціальними акторами тощо. Помилки поділяються на зворотні (тобто такі, які можна виправити) і незворотні. Накопичення помилок призводить до хаотизації соціального простору. Упорядкувавши один простір, суб'єкт діяльності неминує хаотизує інше. Для опису цього процесу І.Г. Яковенко використовує такий образ: перекачування впорядкованого стану з одного простору в інший. Відходи і наслідки, що породжують ризики (соціальні, культурні, екологічні), супроводжують будь-яку цілераціональну діяльність. У числі чинників, що породжують ризики, – та обставина, що людина в принципі не може знати всю сукупність близьких і віддалених наслідків своєї діяльності. Вона працює в ситуації неповного знання і неповноти інформації (плюс неусувні часткові викривлення) в масштабі реального часу, коли приймаються і виконуються рішення. У процесі діяльності людина також помиляється, порушуючи ідеальний план діяльності [2, с. 10].

У принципі культура може розумітися як відповідь на завдання боротьби з хаотизацією, як механізм протистояння неусувним тенденціям хаотизації соціокультурного простору, які збільшуються з ускладненням суспільства і культури. Культура структурується щоразу повторюваними системами виправлення помилок, коректування, взаємопов'язування, регулювання і дехаотизації.

Для індивіда чи групи система визначення ризику опосередковується особистісними перевагами, культурою й соціально-політичним контекстом. У цьому зв'язку значний інтерес викликає робота М. Дуглас і А. Вільдавські «Ризик і культура» (1982). На їхню думку, тип суспільства породжує характер відповідальності й фокусує неспокій (тривожність) своїх громадян на тих чи інших небезпеках. Тому, зазначають американські фахівці, «багато в чому, подібно до біології, культурна теорія сприйняття ризику... розглядає соціальне середовище, принципи вибору й суб'єкта сприйняття як єдину систему. Ця теорія не ігнорує реальність небезпек навколо нас. Звідси наша головна теза полягає в тому, що кожне суспільство виробляє свій власний погляд на природне середовище, погляд, який чинить вплив на його вибір небезпек, що застосовують на увагу. Атрибуція відповідальності за природні біди є нормальною стратегією захисту певного набору цінностей, який належить певному способу життя... Дослідження сприйняття ризику, що ґрунтується на культурній моделі, намагається виявити те, як відмінності в характеристиках суспільного життя викликають різні реакції на небезпеку» [3, р. 6-8].

Вибір ризиків, якими будуть перейматися люди, залежить від тих соціальних форм життя, які переважають у них. Вибір ризиків і вибір, як будувати своє життя, мають розглядатися разом. Кожна форма суспільного життя має свій власний типовий «портфель ризиків»: загальні цінності призводять до загальних жахів. Не існує хоча б а рїорї розриву між сприйняттям і реальністю. Справжні небезпеки невідомі доти, поки вони не відбулися. Між іншим, діючи в теперішньому, щоб

запобігти майбутнім небезпекам, будь-яка соціальна система «піднімає» деякі ризики надто високо і «опускає» інші нижче від рівня видимості. Цей культурний «ухил» невідокремлений від типу організації соціальної системи. Прийняття ризиків та їх запобігання, впевненість і жахи, що їх поділяють всі, – це частина діалогу про те, як краще організувати соціальні відносини.

М. Дуглас і А. Вільдавські зазначають: «Як ми вирішуємо, з якими ризиками мати справу? Ми обираємо ризики в тому ж наборі, в якому ми обираємо наші соціальні інститути. Оскільки індивід не може дивитися одразу в усіх напрямках, соціальне життя потребує вибору наголосу, спрямованості. Люди організовують свій світ через соціальні переваги». І далі: «Культурологічний аналіз показує, як деяка група цінностей і переконань надає смислу позиціям, які приймають люди, і практикам, які вони використовують» [3, р. 9].

Якщо виходити з того, що люди обирають деяке знання про певні небезпеки саме тому, що вони схильні до певного способу життя, то можна припустити, що люди, які схильні до різних форм соціальної організації, будуть схильні і до різних типів ризиків. Отже, зміна людьми сприйняття і згоди на ризик, тобто вибір рівня соціально-приємного ризику, буде залежати від зміни ними типу соціальної організації. Тому, роблять висновок М. Дуглас і А. Вільдавські, прийнятний рівень ризику неможливо визначити, вивчаючи лише взаємодію людини з природою й технологіями. Треба з'ясувати, чому люди погоджуються ігнорувати більшість оточуючих їх потенціальних небезпек, концентруються й організуються з метою протистояти лише деяким з них [3, р. 10].

У межах другого напрямку досліджень культурологічної теорії ризиків описуються процеси динамічного розвитку культури. Тут постулюється думка, що зміни суспільства і культури в ході модернізаційних перетворень у різних країнах демонструють загальні закономірності. І.Г. Яковенко звертає увагу на те, що треба враховувати, що культура людства не є якісно однорідним цілим, вона розбивається на просторово локалізовані етнічні одиниці. Кожна з етнічних одиниць конституюється власною культурою. Крім того, чинять вплив і культури, що формуються на надетнічних рівнях об'єднання людей (національні культури, цивілізації). Незважаючи на універсальність тенденцій до хаотизації, різні культури істотним чином відрізняються між собою за ustalеним рівнем соціального хаосу, що прийнятний у даній культурі як допустимий. Ці відмінності залежать від типології культури, від її віку, від того, якою мірою процеси розвитку даного суспільства набувають іманентного характеру. Чим старіша культура, чим вона більш «пригнана» до природного контексту, чим старіші і стійкіші соціальні інститути, тим нижчий рівень хаосу й ефективніші механізми його локалізації [2, с. 11-12].

Соціокультурні цілісності постійно взаємодіють між собою, обмінюються товарами, людьми та ідеями, воюють, конкурують, взаємодоповнюють один одного, знаходяться в складній діалектичній

взаємозалежності. Постійний і напружений діалог культур – істотний чинник всесвітньо-історичного процесу. У подібній взаємодії якісно розрізняються дві ситуації. Між собою можуть взаємодіяти як культури, що знаходяться на одній стадії історичного розвитку, так і культури, що відносяться до різних стадій цього процесу. У першому випадку розгортається рівноправна і рівноцінна взаємодія двох культур, у другому – формується більш складна і напружена ситуація. Культура, яка стадіально віддалена, володіє істотними конкурентними перевагами – вона могутніша й енергійніша, її можливості перевершують можливості стадіально віддаленої культури. За таких умов вектор дії зміщується у напрямку до лідируючого суспільства. Оскільки взаємодіючі культури конкурують між собою за людей і територію, зустріч стадіально віддалених суспільств і культур завжди несе в собі історичний виклик. Відповіді на такий виклик залежать від багатьох чинників і формують широку палітру варіантів історичного розвитку [2, с. 21].

Логіка розгортання процесу модернізації може бути описана таким чином [2, с. 22]. Спочатку запозичення мають ізольований характер. Проте з часом в цілісності культури суспільства, що модернізується, формується самостійний рівень, цілком заданий процесами модернізації. Він відрізняється в своїх якісних характеристиках від початкової, базової культури традиційного суспільства (перша фаза). По суті, в своїй онтології ці самостійні рівні єдиного культурного комплексу суспільства, що модернізується, заперечують одне одного. В той же час вони утворюють цілісність соціокультурного організму, що модернізується, і не можуть обходитись один без одного. У міру просування по шляху модернізації стадіально вищий рівень розростається, стає все більш самостійним, переходить від приватних сфер діяльності до генеральних регулятивних функцій культури. Його дія постійно переструктурує традиційний комплекс, збагачує його новими ідеями, новими розумовими процедурами, впливає на структурні засади традиції. У свою чергу, традиційний рівень культури впливає на стадіально вищий рівень, вносить до нього свої установки, прагне локалізувати і обмежити сферу компетенції нового рівня культури, намагається традиціоналізувати ідеї, практики й уявлення, що еманують з модернізованої свідомості (друга фаза). На певному етапі розвитку відбувається переструктурування всього культурного комплексу. Якщо на початкових етапах модернізації генералізуючі характеристики культурного цілого задаються початковим, традиційним рівнем культури, новий, модернізований шар виступає як компонента, значущість якої постійно зростає, але при цьому вона не стає системотвірною, то в міру просування соціокультурного цілого по шляху модернізації початковий рівень послідовно «худне», розвивається, все більш переструктурується під тиском нового шару культури, який збільшується і поширюється, захоплює нові позиції, визріває в якісному відношенні. Цей модернізований шар поступово захоплює лідируючі позиції в єдиному культурному комплексі та перетворюється на домінуючу, відбу-

вається загальне переструктурування культурного цілого (третя фаза).

І.Г. Яковенко описує неоднорідність культурного комплексу як істотну детермінанту ризиків на особистому рівні. Одна і та ж сама людина виявляється носієм двох складно поєднаних культурних систем: за вихованням і освітою вона належить до сцієнтистської, раціональної культури Нового часу, її мислення розгортається в просторі раціонального дискурсу; цей раціоналізований рівень доповнюється елементами традиційної культури з її власними рефлексами, стереотипами і засадами – сублімований, утаємничений світ традиційної культури не інтерпретується в термінах актуальної культури, тому він прихований від усвідомлення, він як би не існує. Тут можна говорити про свідомість і підсвідомість культури. Проявлений, вербалізований рівень культури, очевидно, не вичерпує суті особистості – за ним ховається інший, утаємничений шар культури [2, с. 23-24].

Людина, яка належить двом культурам, характеризується підвищеним рівнем тривожності, вона є раціоналістом за самоописом і традиціоналістом за серцевою схильністю. За такої подвійності суб'єкт схильний до дії глибинних малоусвідомлюваних імпульсів: у певних ситуаціях у свідомості такої людини відбувається «перемикання» з однієї, декларованої й усвідомлюваної, системи детермінант на іншу, яка знаходиться в тіні. Описана подвійність культурної свідомості об'єктивна і на деякому етапі розвитку суспільства неусувна. Вона є породженням незавершеного процесу модернізації. Нова, модернізована свідомість формується поступово. Попередня культурна система не зникає, а витискується із сфери рефлексії (сублімується) і залишається у сфері рутинних побутових ситуацій, звичаїв, традиційних рефлексів, малоусвідомлюваних настанов.

Як наслідок поведінка такої людини виявляється непередбачуваною ані для неї самої, ані для тих, хто її оточує. Це, очевидно, є серйозним джерелом ризиків. Перш за все тут треба говорити про ризики архаїзації. Трансформація сучасних соціальних і промислових технологій, спотворене розуміння політичних інститутів («демократії»), постійне і послідовне «вкладання» в сучасні форми стійкого традиційного змісту – все це блокує зусилля щодо розвитку суспільства, хаотизує соціальні взаємодії. Крім того, виникає складна проблема пізнання й опису реальності, в якій за модернізованою формою ховається абсолютно інший зміст [2, с. 27-28].

Суспільство, що модернізується, гетерогенно – в ньому репрезентовані як високомодернізовані групи і шари суспільства, так і верстви, пронизані традиційними моментами і засадами. Це поєднання є природним і єдиноможливим на етапі модернізації. Проте така диспозиція народжує додаткові джерела ризиків. У межах третього напрямку досліджень культурологічної теорії ризиків розробляються питання управління культурними ризиками. Цей напрямок репрезентується концепцією процесу генерації ризику (risk-generation process). М. Меркхофер, автор даної концепції, визначає три

необхідні умови процесу генерації ризику: джерело ризику, тобто небезпека (hazard) (тут постулюється теза «будь-яка соціальна дія здійснюється в умовах небезпеки, а значить – ризикогенно»); момент прояву небезпеки (exposure process) (наприклад, моментом прояву в культурних ризиках стає захворювання людини, виникнення масових рухів протесту, початок озброєних дій); ефекти, результати (effects) прояву небезпеки (тут прикладами можуть служити смерть людини внаслідок її хвороби, відновлення конституційних прав частини населення, яка була їх позбавлена, перемога або поразка у війні тощо) [4, р. 3-7].

Управління культурними ризиками має певні особливості. Той факт, що деяка небезпека існує, не означає обов'язково, що ризик буде вироблений. Є безліч соціальних небезпек, які, ніколи не виявившись, зникають. Виникненню соціальних небезпек (технологічних і культурних) передують два етапи: 1) вирішення про створення об'єкта, потенційно небезпечного (хоча все потенційно небезпечно) – атомна станція або політична партія; 2) усвідомлення цієї небезпеки як ризикогенної. Рішення про заборону будівництва атомної станції може ухвалюватися до ухвалення рішення про саме будівництво. І не тому, що ця станція виробляє атомну електричну енергію, а саме тому, що існує знання про негативні наслідки, про ризик цього будівництва.

Деяко інша ситуація відносно культурних небезпек. У культурних небезпеках, на відміну від небезпек технологічних, невизначеність функціонування об'єкта значно вища. Тому рішення про ризик культурних небезпек ухвалюється так би мовити *post factum*: наприклад, забороняється не сама політична партія, а небажаний для суспільства наслідок її функціонування – для того, щоб усунути наслідки, необхідно усунути причину, що породила їх, тому сама партія забороняється теж. Інакше кажучи, для прояву небезпеки потрібний механізм, що запускає її виникнення.

Фахівці Національної Ради з Досліджень США виявили сім механізмів, де потенційні небезпеки можуть виникнути:

1. Небезпечна поведінка індивіда, спрямована на самого індивіда.

2. Небезпечна поведінка індивіда, його дії, що піддають інших людей небезпекам.

3. Спільне виробництво (cogeneration) ризиків: добровільні дії двох і більше агентів, один з яких потрапляє до небезпеки (наприклад, в ситуації споживач-виробник, де споживається небезпечний продукт).

4. Наслідки виробництва: небажані побічні результати виробництва або споживання.

5. Природні процеси (небезпеки).

6. Економічні процеси: поява небезпеки як результату економічної активності.

7. Політика уряду: поява небезпеки в результаті політичних рішень (див. [4, р. 9]).

Цей набір проявів описує велику множину можливих соціальних дій, які ведуть від небезпек до наслідків (ефектів). Величина ефектів залежить від, по-перше, умов прояву і, по-друге, характерис-

тик людей, що потрапляють до небезпеки. Наприклад, в умовах підвищеної чутливості до негативної інформації – ефекти будуть вищі за протилежні ситуації. Сама небезпека, момент її прояву і ефекти визначають ризик через рівень і вірогідність її наслідків. Сприйняття ризику (ризик, викликаний культурними небезпеками) включає додаткову стадію – оцінку індивідами або співтовариством значення можливих наслідків. Чотири вищезгадані компоненти утворюють «ланцюг ризику» (risk chain) (див. рис. 2) [4, р. 7].

Рисунок 2. «Ланцюг ризику» (за М. Меркхофером).

Спроби оцінки і вимірювання ризику, в умовах його латентного характеру, спрямовані на зменшення невизначеності ситуації. Якщо моделювати гіпотетичну ситуацію, де основою ухвалення рішення буде ступінь ризику, то в ній повинні бути обов'язково відбиті інтереси учасників ситуації. До них відносяться виробники і споживачі ризику, регулюючі агентства. Останніх М. Меркхо-

фер називає системою управління ризиком (Risk-Management System). Це – законодавчі органи, суди, державні і суспільні організації.

Один із способів регуляції ризику полягає в зміні параметрів кожного з елементів ланцюга. Ризик існує одночасно з небезпеками, процесами їх прояву і ефектами. Люди, визнаючи ризик, повинні визнавати величину і нерівність розподілу наслідків.

У цілому, зниження ризику залежить від модифікації елементів в розглянутому вище ланцюзі. Інший спосіб мінімізації ризику – це зміна поведінки людей. Така модифікація можлива шляхом заохочення вибору безпечніших або новіших альтернатив дії. В цьому випадку зміна можлива: а) шляхом прийняття обов'язкових стандартів і правил, що знижують ризик; б) шляхом перетворення мотивації; в) через розповсюдження інформації про ризик [4, р. 13-14].

Висновки. Таким чином, культурологічна теорія ризику виявляється досить продуктивним способом вивчення соціальних ризиків – ризиків, пов'язаних з культурними небезпеками.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кравченко С. Соціологія ризику / С. Кравченко // Соціологічна енциклопедія / В.Г. Городяненко (уклад.). – К.: Академвидав, 2008. – С. 370.
2. Яковенко И.Г. Риски социальной трансформации российского общества: культурологический аспект / И.Г. Яковенко. – М.: Прогресс-Традиция, 2006. – 176 с.
3. Douglas M. Risk and Culture: An Essay on the Selection of Technological and Environmental Dangers / M. Douglas, A. Wildavsky. – Berkeley; Los Angeles: Univ. of California Press, 1982. – 127 p.
4. Merkhofer M. Decision Science and Social Risk Management: A Comparative Evaluation of cost-benefit analysis, decision analysis, and other formal decision-aiding approaches / M. Merkhofer. – Dordrecht: Reidel, 1987. – 340 p.
5. Schaefer R. What Are We Talking About When We Talk About «Risk»? Critical Survey of Risk and Risk Preference Theories / R. Schaefer. – Laxenburg: International Institute for Applied Systems Analysis, 1978. – 260 p.